

**ЗБІРНИК 3037 ФОНДУ «АРХІВ ЗАМОЙСЬКИХ» АГАД
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ВІДНОСИН УКРАЇНИ, КРИМУ
І ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVI-XVII ст.**

Одним з найважливіших фондів АГАД (Архіву Головного Актів Давніх у Варшаві) є фонд «Архів Замойських». Його цінність полягає в тому, що тут зібрано чимало важливих джерел, пов'язаних зі знаменитим родом князів Замойських, насамперед Яна Замойського (помер 1605), котрий був коронним підканцлером (1576-1578), канцлером (1578-1605), великим гетьманом коронним (1578-1605), а, будучи на службі трьох королів Речі Посполитої, багато в чому визначав її зовнішню та внутрішню політику, брав діяльну участь у її війнах, насамперед з Османською імперією 1595-1606 рр. Матеріали цього фонду все частіше використовують українські дослідники, зокрема рукопис №3036, де зібрані документи стосовно історії України. Значно рідше зверталися до рукописного збірника №3037, де зібрані документи відносин Речі Посполитої з Османською імперією та залежним від останньої Кримського ханства. 18 документів з цього збірника за 1578-1676 рр., в котрих висвітлювалися україно-молдавські відносини, ми опублікували у вигляді реєстрів разом з документами збірника 3048 цього ж фонду¹. Ще два реєстри 1649 р. щодо Національно-визвольної війни 1648-1658 рр. надруковані у нашому збірнику, присвяченому цій події². Деякі реєстри першої половини XVII ст. подані нами до друку.

Звертаючись до цього збірника відзначимо, що вміщені тут документи (всього 231) охоплюють 1525-1769 рр. По століттях вони розподіляються наступним чином: XVI ст. – 50 документів, XVII ст. – 166, XVIII ст. – 15. Невелику кількість документів XVIII ст. ми тут розглядати не будемо, як і ті, що були надруковані нами.

Документи збірника збереглися в оригіналі або тогочасних копіях чи перекладах польською (низка з них дійшли в копіях січня 1667 р.). Понад 50 документів написані латиною. Це документи: №1 (мирний трактат 1525 р.); №10 – лист султана Селіма II станам Речі Посполитої; №12, 15, 16 – листи султана Мурада III до Гуссейн-бея (№12) та короля Сигізмунда III; № 17 – анонімний меморіал 1590-1595 рр. султану Мураду III щодо відносин між християнами і відповідь на нього (арк. 40-41 зв.); №22 – меморіал султанського посла до примаса Речі Посполитої від 29.01.1594 р.; №42 – донесення з Стамбулу про збройний похід проти господаря Молдавії та Валахії Михая; № 43 – лист Андраша Баторі (?) до Я. Замойського від 2.08.1599 про ці ж події; №48-50 – анонімні листи 1600 р.; №55 і 56 – листи Мехмеда III і паші до короля Сигізмунда III 1602 р.; №62-67 – листи П. Отвіновського до султана Османа II та візира, лист Томаша Замойського до молдавського господаря, копія договору Речі Посполитої й Османської імперії 1619 р., укладеного дипломатом П. Ожгою; №127-128 – статті мирного договору 17.10.1672 р.

та лист візира до невідомого від 12.06.1673 р.; №140-141 – документи щодо Журавненського миру 1676 р.; №164-165 – лист дипломата Яна Гнинського до високопоставлених турецьких осіб; №174-199, 201-202, 207-210 – документи щодо місії Гнинського, зокрема дана йому 15.07.1677 р. дипломатична інструкція, лист його (?) до Фердзімана (Ферідан) – паші 9.05. та 15.06.1678 р.; № 215 – лист короля Яна Собеського до візира Мустафи-паші латинською мовою. Ще два документи (№ 6-7 лист Ханум султани, дочки Хасекі-хурем, до короля Сигізмунда-Августа II 1550 р. (?) написані французькою).

Переважає ж більшість написана польською мовою, на яких ми й зупинимося. Отже, після згаданого вище трактату 1525 р. на арк. 3-12 йдуть п'ять листів 1542-1565 рр. (у копіях січня 1667 р.) султана Сулеймана II до короля Сигізмунда I. У першому листі йдеться про два напади запорожців у січні й грудні 1541 р. на Очаків, людські втрати, взяття полону (150 душ) і захоплення козаками худоби. З цього приводу султан надіслав до Польщі Юсуфа, який мав домагатися покарання винних і відшкодування. У другому листі йдеться про молдавського господаря Петра, який скаржився султану, що Польща не видає його опозиціонерів, що втекли під захист короля. У третьому 1546 р. знову порушується питання про новий напад козаків на Очаків у жовтні 1545 р., але особливу цінними є дані про козака Масла з Черкас та його товаришів. Подібний документ або інший список листа видно був у розпорядженні М. Грушевського (він на жаль не вказав шифру рукопису) і він навіть цитує з нього³.

У четвертому листі 1546 р. міститься відповідь на послання Сигізмунда I переданого через вірменина Лята. У п'ятому султанському листі від 7.08.1565 р йдеться про молдавські справи, напад 2-3 тисяч бігородської орди на землі Речі Посполитої, купця Мехмеда з Бурси, котрому пощастило уникнути ворожих нападів. Цьому Мехмеду, вже покійному, кілька років тому продав кілька «*czerkaskich*» жінок-невільниць якийсь Миколай Хоронжиць. У листі Мурада III (березень 1593 р.) до Сигізмунда III йдеться про напад польських і козацьких військ на Тульчу (арк.44-45 зв.). Султан гостро засуджував дії Речі Посполитої, вказував зокрема, що тоді в полон потрапило понад 10 тис. душ. Лист з Константинополя березня 1582 р. (арк.28-29 зв.) переклав з турецької Дзержек. У ньому міститься розлога інформація про ситуацію в Речі Посполитій, придунайських князівствах і навіть в Персії. Марцін Лубенецький писав зі Стамбулу до короля Стефана Баторія, згадуючи про козаків (арк.31). Кам'янецький староста Ян Потоцький писав королю Сигізмунду III 8.07.1592 р. про прибуття 27 червня молдавського господаря Петра до Кам'янця-Подільського (арк.42-43 зв.). Про події австро-турецької війни 1595-1606 рр. йдеться у анонімному польському листі. Говориться про битви Синан-паші під Будюю (арк.46-49 зв.).

Цікавим є реєстр 1594 р. документів (понад 20) про турецькі й татарські справи. Тут є лист Сигізмунда III про розправу над козаками, котрі зазнали поразки (видно мається на увазі поразка повстання К. Косинського), його ж універсал до «українних» міст, щоб вони «козаків до себе не приймали». Ще у двох документах реєстру

йдеться про козаків, які напали на Молдавію і господаря Аарона вигнали (арк.56-56 зв.). Документ №27 містить анонімні «Відомості з України», датовані 8.05.1594 р. (арк.62-62 зв.). Тут йдеться про напад татар на Річ Посполиту, про виступ за султанським наказом молдаван на будівництво замків над Дніпром. Молдавське посольство просило про дозвіл Речі Посполитої наймати на службу козаків для боротьби з татарами, котрі не хочуть бути підданими султана. Ці татари не надсилали війська до Персії, волюючи спустошувати Річ Посполиту. Але Річ Посполита тоді відмовила Молдавії.

Приблизно цих же питань стосуються наступні двадцять шість документів 1594-1602 рр. (№29-43). Тут вирізняються такі документи як: конфесата турецького полоненого Мустафи 14.06.1595 р. (арк.66-67 зв.); лист Синан-паші до господаря про події у Криму і підготовку татарського нападу на Тимішоару (арк.71-71 зв.); відправа галицького каштеляна, посла речі Посполитої, до Туреччини Станіслава Гольського від 20.11.1597 р. (арк.79-79 зв.); три листи Мехмеда III до Ахмед-паші 1597 р. та Сигізмунда III від 15.03.1598, 30.09.1599 і 1602 рр. (арк.81, 83-84 зв., 87-88). У листі 1599 р. султан вимагав справедливості для покритих купців. В анонімному донесенні 1599 р. є розлога інформація про кримського хана Гази-Гірея II, зокрема про його намір вдарити на українські землі Речі Посполитої, через Мукачево (?) (Mugacszow) на Самбір (арк.90-91 зв.).

Оскільки частину документів за 1602-1623 рр. ми опублікували раніше, то звернемося до неопублікованих. Отже, в анонімному донесенні зі Стамбулу, яке привезли до Варшави 23.06.1618 р., йшлося про війну Османської імперії з Персією (арк.106-107 зв.). Невідомий автор переказав зокрема зміст листа, який доставили 24 квітня з Персії та новини з Угорщини від 27 квітня: «Цього ж дня (27-го – Ю.М.) туди прийшла новина, що козаки спалили Каракарман та Монгалію (Mongalia), чим турки дуже засмучені, стали думати про оборону Чорного моря...рада була, щоб знову дати волю сваволі (?) татар». Скіндер-паша запевняв, що у поляків зараз війська майже нема, бо воно рушило на Москву. Капудан-паша, котрий мав вийти з гарматами на Чорне море, поплив у «Біле море», тобто Дарданелли. Турки привели понад 10 іспанських дітей, яких захопили в Португалії.

Наступна група документів (№77-83, арк.136-150) стосується дипломатичної боротьби між Річчю Посполитою та Османською імперією у 1624-1625 рр., в центрі якої посольство князя К. Збарзького. Кжиштоф Кельчовський, посол до Туреччини, у своєму листі до коронного гетьмана Конецпольського від 18.12.1624 р. зі Стамбулу інформував про стан відносин між країнами, зокрема приділив увагу посольству Мехмед-паші Дяка.

У наступному документі мова йшла про мирний договір з Туреччиною 1624 р. Близько грудня 1624 р. – січня 1625 р. Сигізмунду III було адресовано три листи. В першому султан Мурада IV висловлював занепокоєння нападами козаків. В листі каймакана Гурджі Мехмет-паші говорилось, що під час мирних переговорів козаки підступили під Стамбул («що сталося за відсутності (турецьких) галер і морської армади») і поки турки підтягували інші війська ко-

заки «виконавши своє лотрівство, пішли геть». Стривожений султан негайно призначив очаківським беглербеєм Мехмед-пашу Дяка. Останній теж написав листа королю Речі Посполитої.

К. Кельчевський листом від 5.04.1625 р. застерігав сандомирського воєводу щодо задумів Мехмед-паші. Майже одночасно він скерував листа до короля (арк.148-150), в котрому розповів про ситуацію в Стамбулі після козацького нападу. В листі вказувалося, що турки готуються до війни з Річчю Посполитою, використавши як привід козацький напад, через це й були затримані польські упоминки для султана. Адресат зазначає, що не можна виключати, що Османська імперія укладе військовий союз з Московією. Кельчевський домагався реалізації турецької вимоги, прихильником якої був й сам: щоб «жодна козацька чайка більше не виходила на море». У листі висловлюється занепокоєння зближенням Криму з Січчю, бо вже калга-солтан Шахін-Ґірей набрав козаків на службу. Тут порушується важлива проблема: боротьба між прихильниками орієнтації Криму на Річ Посполиту і розриву з Османською імперією (Мухамед-Ґірей III та його брат Шахін-Ґірей) та прихильниками орієнтації на останню (Джанібек-Ґірей). Щоправда цей сюжет в документах збірника представлений скупо. Головне місце тут займає протистояння Речі Посполитої та Османської імперії, в котрому важливу роль відіграла як Січ, так і Кримське ханство (№84-119, арк.150-213).

Спершу треба відзначити лист коронного гетьмана (Конецпольського?) каймакану від 6.07.1626 р. (з Бару) у відповідь на його послання, привезене Осман-чаушем (арк.151-153). Він закликає адресата у прагненні Речі Посполитої зберегти мир з Османською імперією, у тому, що козаки будуть покарані. Про чергове прибуття Осман-чауша до Бару, з котрим зустрівся господарський коморник Белецький, сповіщає невідому особу брацлавський хорунжий С. Хмелецький (6.12.1626 р., з Нового Меджибожа). 23.07.1627 р. він же писав Гасан-паші – капудан-паші – протестуючи проти будівництва замку на землях Речі Посполитої. У відповідь Гасан-паша написав лист від 30.07.1627 р. (з Очакова), де твердив про збереження миру і про хана Мухамед-Ґірея III, який вдирався до Речі Посполитої.

До цього документу тематично близькі три наступних документи. Першою є реляція ротмістра Олександра Хоцимирського від 14.11.1627 р. про посольство до Гасан-паші в Очаків. На цих мирних переговорах порушувалося питання про стримування ординських наскоків. Наступний документ – розлога реляція відправи Гасан-пашею Балтазара Вітковського (27.07.1627 р., арк.164-168 зв.). Зокрема, на слова паші про кордон в пониззі Дніпра, який здавна позначено «двома залізними стовпами, вкопаними в землю над Дніпром та надгробками з написами», впол відповідь: «не лише два, а й тисячу таких стовпів можна вкопати; не є доказом кордону й надгробки, бо їх міг хтось значний поставити на пам'ять про приятеля». Мова йшла також про замок на Чичакії над Бугом, який би оберігав турецькі володіння від козаків. Приблизно 1627 р. датована відповідь Мехмед Балтаджі-паші, силістрійського паші,

Анджею Щуці (?). За його словами Османська імперія і Польща століттями жили мирно, а Осман II почав Хотинську війну «за порадою злих людей і через козаків». Балтаджи-паша наголосив: «Тепер є мир і треба його зберегати. Ми будемо замок на своїй землі проти козаків і свавільних татар. Нам було сказано, що всіх козаків відправили на війну до Інфляндії, але там їх немає, «всі тут». Третім документом є лист Гасан-паші до Хмелецького про збереження миру (1628 р.).

3.04.1629 р. гетьман Конецпольський направив з Бару листа до силістрійського паші Сулеймана, в якому запевняв про приборкання козаків, про королівську заборону ходити їм на море проти турків. Водночас він тривожився, що «Шахін-Ґірей перейшов до ногайських татар і донських козаків. До котрого і немає свавільників, що живуть у дикому степу, приєднується, зичать Кримської держави Шахін-Ґірею» (№92, арк.171-171 зв.).

В листі Я. Збараського (?) до невідомого від 10.06.1629 р. говорилось і про Шахін-Ґірея, і напад кількох тисяч татар під Умань, і про прийняття військ на жолд.

Лист султана Ібрагіма I королю від 1.02.1631 р. (арк. 173 зв.-174) містив вимогу припинити козацькі напади на Крим й на Очаків («пограбували майже всі чорноморські береги»). Адресант вказує, що козаки виходять зі своїми гетьманами на море й чинять шкоди, що є порушенням миру. Вимагає припинити ці дії. Далі султан пише: «кримським же ханом ж нині Джанібек-Ґірей».

Цікавим є донесення зі Стамбулу невідомої особи Конецпольському від 16.01.1632 р. Тут говориться про турецько-перську війну і про слова Муртази-паші (його султан зробив п'ятим візиром з 12) сказані Ібрагіму I: «козацькі дії суперечать укладеному миру, але й бігородський Кантимир-мурза розпочав непотрібну війну з Річчю Посполитою». Доповідалось також, що чимало татар, які мали воювати проти персів, перейшли на бік шаха, а в Криму помер солтан-галга (арк.175-175 зв.).

Очевидно 1632 р. слід датувати лист Гасан-паші до султана (№227, арк.378-378 зв.). Про дії Кантимира, загострення конфлікту між Річчю Посполитою, похід Абази-паші під Кам'янець-Подільський свідчать документи №96-113 (арк.177-208), хоча в них порушуються й інші питання, як от турецько-перська війна. Спершу згадаємо п'ять листів, написаних польськими представниками зі Стамбулу 8.03.1632 – 24.10.1633 рр. У листі силістрійського паші Синан-паші до короля (1633 р.) говориться, що козаки чинили великі шкоди і кілька повітів спустошили, але Синан-паша твердив, що це роблять не запорожці, а донці, і полонений козак це ствердив. В листі йдеться, що таких нападів з боку донців не було вже 40-50 років, з часу «коли ми їх громиили». Автор пише: «Тепер же запорожці вказали їм шляхи до нас і приєднались до донців. Я знову напишу султану про це, а вам треба підтримувати мир».

У семи листах А. Тшебінського зі Стамбулу (лютий-квітень 1634 р.) містилася інформація про мирні переговори з Абази-пашею, конфлікти з козаками. В третьому листі, зокрема, говориться: «Я наказав принести... українну мапу і показав, що під дністровськими

слободами притримуються миру, козаків там нема, на Запорозжжі ходити їм на море не дозволяємо. Але боячись нашої сторожі, вони прокрадаються на Дон і з донцями виходять на море» (арк.193). У листі Абази-паші від 22.03.1634 р. говорилось про надання молдавського господарства Василю Лупу з умовою, щоб той готувався до війни з Річчю Посполитою. Переказується також чутка про смерть кримського хана. В листах від 18 і 28.04.1634 р. говориться про початок війни Османської імперії проти Речі Посполитої.

Наступні три листи були написані польськими офіційними особами. Тут певне місце відводилося боротьбі проти турецьких військ Абази-паші, але головним було укладення мирного договору 1634 р. між Річчю Посполитою і Османською імперією (№108-111, арк.200-205). Анонімне донесення (арк. 206-206 зв.) містить інформацію про можливу заміну кримського хана: «якби не перехід галер капудан-паші в Дарданели, а іншої частини флоту проти козаків, то поставили б ханом царевича Мухамед-Ґірея, щоб привабити його стрія (дядька по батькові – Ю.М.) Шахін-Ґірея, або царевича Казі-Ґірея, який сидить в Стамбулі». Говориться про те, що турків було уведено в оману тим, що нібито всі війська Речі Посполитої пішли в похід проти Московії, через що дії Абази-паші були безуспішними. В листі Муртази-паші Конєцпольському від 2.11.1634 р. говорилось про розпуск турецьких військ і передавалась чутка, що кінні загони з Речі Посполитої діють під Очаковом і чинять шкоди.

Наступні шість документів 1636-1637 рр. (№114-119, арк.208-213) були створені польськими й турецькими (2 документи) представниками. З них можна вирізнити лист дипломата Ромашкевича до Конєцпольського від 7.06.1637 р. (арк.211 зв.). Тут зокрема говориться, що новий кримський хан Бехадур-Ґірей (син Джанібек-Ґірея) вирушив до Криму морем, а його молодший брат – суходолом.

В наступних документах вирізняється довідка про мирні договори Польщі з Туреччиною, починаючи з давнини, фактично з 1542 р. (арк.216-217 зв.). Далі йдуть документи часів «Руїни». Період 1671-1675 рр. (арк.222-230) знайшов відображення в листі короля Михайла Вишневецького до султана Мухамеда IV від 3.10.1671 р., листі візира Ахмед-паші до короля від 1.06.1674 р., інструкції Джантемиру, перекладачу при турецькому послу (1673 р.?) та деяких інших документах.

Значно повніше представлений 1676 р. (№133-144, арк.231-262 зв.). Особливий інтерес викликає анонімний лист від 8.10.1676 р. з табору під Журавном; два листи короля Яна Собеського до холмського воєводи (?) від того ж числа і від 14.10.1676 р.; анонімна реляція – фактично щоденник польсько-турецьких мирних переговорів 17.09. - 23.10.1676 р.; статті Журавненського миру; меморандум «Спосіб і порядок оборони Речі Посполитої під час турецької війни» та деякі інші. Ще більше уваги приділяється подіям 1677-1679 рр. (№146-214, арк.264-356 зв.). Серед цих документів найважливішими є листи: короля Яна Собеського до дипломата Яна Гнинського від 13.07.1678 р.; невідомого до того ж Яна Гнинського

від 7.12.1677 р.; Гнинського до Відоні від 20.03.1677 р.; Гнинського до короля від жовтня 1679 р.; реєстр 83 невільників, яких було виведено з Туреччини ксьондзом Павлом Розмишовським, бухановським плебаном. У цьому реєстрі були чоловіки, жінки, діти, євреї і християни, чимало з яких походили з України, наприклад «Марина з-під Острога», Дмитрашко з Підгаєць, Іван зі Збаража, Іван з-під Галича, Іван з Калуша, Панько з Самбора.

Завершуємо огляд листом Проського королю від 24.05.1684 р. з турецького табору (№216, арк.357).

Таким чином, збірник 3037 фонду «Архів Замойських» АГАД є цінним джерелом до історії відносин між Україною, Річчю Посполитою, Османською імперією та Кримським ханством XVI-XVII ст., а його матеріали заслуговують публікації.

Примітки:

1. Мицик Ю. З джерел архіву Замойських до історії України і Молдавії XVI-XVII ст. / Ю. Мицик. – К. : Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 1998. – Т. 3. Історія. – С. 81-86.
2. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. – К., 2013. – Т. 3. – С. 530.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С. Грушевський. – К., 1995. – Т. VII. – С. 96. Цей документ був надрукований також у: «Жерела до історії України-Руси». – Львів, 1908. – Т.VIII.

Отримано: 14.12.2016.

Валерій Степанков
(Кам'янець-Подільський)

ОСМАНСЬКИЙ ЧИННИК В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ XVII ст.: ДИСКУСІЙНІ Й НЕЗ'ЯСОВАНІ ПРОБЛЕМИ

У гроні слабкодосліджених, майже недосліджених й дискусійних проблем Національної революції 1648-1676 рр. й донині продовжує залишатися з'ясування місця й ролі Османської імперії у кровопролитній боротьбі українців за незалежність. Правда, сказати, що історики не торкалися вивчення тих чи інших її аспектів, не можна. Дякуючи працям дослідників другої половини XIX – перших десятиріч XXI ст. (О. Апанович, В. Брехуненка, В. Вагнера, Я. Волінського, З. Вуйціка, В. Газіна, В. Горобця, Т. Григор'євої, М. Грушевського, Д. Дорошенка, В. Дубровського, Д. Колозейчика, М. Костомарова, М. Крикуна, І. Крип'якевича, П. Кролла, Ю. Мицика, Д. Мілевського, О. Пріцака, Я. Рипки, Н. Савчук, Г. Саніна, Т. Таїрової-Яковлевої, Ф. Туранли, С. Фаїзова, Я. Федорука, Б. Флорі, І. Чаманської, Т. Чухаїба й ін.), з'ясовано чимало епізодичних подій, процесів й сюжетних ліній, окреслено низку дискусійних і недостатньо вивчених питань. І все ж цілісної картини впливу османського чинника на хід революції, зовнішню політику гетьманських урядів та динаміку геополітично-